

شناسایی ذهنیت بینندگان سریال «کلاه پهلوی» با «روش کیو»

ملیحه سپاسگر شهری ✉، مریم منوچهری *

چکیده

در مقاله حاضر، ذهنیت‌های گوناگون بینندگان سریال «کلاه پهلوی» درباره این سریال مورد بررسی قرار گرفته است. در این مطالعه که با روش کیو انجام شده است، ۲۴ نفر از بینندگان سریال «کلاه پهلوی» مشارکت داشته‌اند و در نهایت، سه ذهنیت در این خصوص به دست آمده است. برای توصیف این سه ذهنیت از ۴۳ جمله کمک گرفته شده است که نگاه‌های مختلف را نسبت به سریال «کلاه پهلوی» از دیدگاه بینندگان آن نشان می‌دهند. ذهنیت‌های اول و دوم، نگاه مثبتی به سریال کلاه پهلوی داشته‌اند، اما ذهنیت سوم افرادی را در بر می‌گیرد که نگاه آنان به این سریال، در مجموع انتقادی بوده است. در ذهنیت اول، یکی از جنبه‌های موفقیت‌آمیز سریال کلاه پهلوی را علاوه بر داستان پردازی، پرداختن به موضوع حجاب دانسته‌اند همچنان که در ذهنیت دوم نیز سریال کلاه پهلوی از منظر پرداختن به حجاب موفق تلقی شده است. ضمن آنکه در این ذهنیت، به آموزنده بودن این سریال از منظر تاریخی نیز توجه شده است. اما بیشترین جنبه انتقادی ذهنیت سوم در مورد سریال کلاه پهلوی، پرداختن به موضوع حجاب بوده است. چرا که این گروه معتقدند موضوع حجاب، دغدغه جامعه امروز نیست.

کلید واژه‌ها: ذهنیت، سریال کلاه پهلوی، روش کیو، مخاطبان

✉ نویسنده مسئول: کارشناس ارشد ارتباطات، پژوهشگر مرکز تحقیقات صداوسیما

Email: sepasgarshahre@yahoo.com

* کارشناس ارشد ارتباطات، پژوهشگر مرکز تحقیقات صداوسیما

پذیرش نهایی: ۹۳/۲/۹

تجدید نظر: ۹۳/۱/۱۸

تاریخ دریافت: ۹۲/۱۰/۳۰

مقدمه

هر دستاورد چشمگیری را پژوهشی دقیق و هدفمند همراهی می‌کند، زیرا یافته‌های حاصل از پژوهش علمی ابعاد گوناگون مسائل را آشکار می‌سازد و به برنامه‌ریزی یا تصمیم‌گیری آگاهانه و با بصیرت کمک می‌کند. در حوزه برنامه‌های رسانه‌ای، به طور معمول، پژوهش‌های مختلفی انجام می‌گیرد که پژوهش‌های رسانه‌ای گستره‌ای از حوزه‌های پژوهشی از قبیل نظرسنجی، اثرسنجی، نیازسنجی و نگرش‌سنجی را در بر می‌گیرد. جهت‌گیری عمده این پژوهش‌ها، استفاده از روش‌های کمی است. اما با فراگیر شدن رسانه‌ها و تأثیرگذاری آنها بر مخاطبان ضروری است که برداشت‌ها، نگرش‌ها و رفتارهای مخاطبان با بهره‌گیری از روش‌های کیفی مورد بررسی قرار گیرند. آگاهی دقیق و عمیق از دیدگاه‌ها و ذهنیت مخاطبان درباره برنامه‌های تلویزیونی، بویژه برنامه‌هایی که با موضوعات خاص تاریخی، اجتماعی و دینی ساخته شده‌اند، یکی از دغدغه‌های مهم مسئولان و دست‌اندرکاران ساخت برنامه‌هاست. سریال کلاه پهلوی که پخش آن از شبکه یک سیما چندی پیش به پایان رسید، از جمله سریال‌هایی است که به دلیل انتخاب محتوایی و موضوعی با رویکرد دینی و ملی، اختصاص بودجه و هزینه بالا، صرف زمان طولانی در فرایند تولید (ارائه ایده، طرح، فیلمنامه، نگارش، ساخت و پخش) و حضور عناصر برجسته جامعه هنری اعم از کارگردان، تهیه‌کننده، نویسنده و بازیگران، دارای اهمیت است.

کلاه پهلوی پس از کیف انگلیسی، دومین سریال تاریخی سید ضیاءالدین دری است که به تهیه‌کنندگی محمدرضا تخت‌کشیان، برای پخش از شبکه اول سیما تولید شده است. این سریال در ۴۳ قسمت و به صورت هفتگی، جمعه‌ها ساعت ۲۲ از شبکه اول سیما پخش می‌شد.

موضوع اصلی سریال کلاه پهلوی اصلاحات فرهنگی و سیاسی کشور در زمان رضاخان است و کشف حجاب بخشی از تغییراتی است که به طور مشخص، در این سریال به آن پرداخته می‌شود. همچنین در این سریال موضوعات دیگری مانند غارت آثار تاریخی، شکل‌گیری دیکتاتوری و پرونده‌سازی مطرح شده‌اند.

به طور معمول، در مورد برنامه‌های رادیو و تلویزیون پژوهش‌های کمی زیادی انجام می‌شود و میزان بینندگان و رضایت آنان از این برنامه‌ها مورد بررسی قرار

می‌گیرد. اما در این پژوهش‌ها به کشف ذهنیت‌های بینندگان درباره برنامه‌ها توجهی نمی‌شود. از این رو، با توجه به اهمیت سریال کلاه پهلوی تصمیم گرفته شد با انجام پژوهشی کیفی، دیدگاه بینندگان درباره این سریال بررسی شود.

پیشینه پژوهش

درباره این سریال تعدادی پژوهش در مرکز تحقیقات صداوسیما انجام شده است که به برخی از آنها در این قسمت اشاره می‌شود:

نورهاشمی (۱۳۹۱) بر اساس نظرسنجی تلفنی درباره سریال کلاه پهلوی که پس از پخش سه قسمت از این سریال انجام شده است، مهم‌ترین دلیل تماشای سریال را «تاریخی بودن سریال» ذکر کرده است. همچنین از نظر این گروه از بینندگان، سریال در زمینه‌های «جذابیت موضوع و داستان سریال» و «گفتگوهای بین شخصیت‌های سریال» موفق‌تر از سایر زمینه‌ها بوده است.

در نظرسنجی اینترنتی درباره سریال کلاه پهلوی که خضریان (۱۳۹۲) انجام داده است، مهم‌ترین نقاط قوت این سریال «دیالوگ‌ها شخصیت‌ها» و «بازی خوب بازیگران» ذکر شده است مهم‌ترین نقاط ضعف آن را نیز «کشدار بودن سریال» و «ضعف در فیلمنامه» دانسته‌اند.

در پژوهشی کیفی که با روش گروه‌های متمرکز از جانب حسینی (۱۳۹۲) انجام شده، دیدگاه‌های بینندگان درباره این سریال مورد مطالعه قرار گرفته است. در بخش نخست، به بررسی برداشت‌ها و خوانش‌های ۵ گروه از زنان تهرانی از سریال کلاه پهلوی و نحوه رویارویی آنان با موضوعات و رویدادهای به تصویر کشیده شده در این سریال، پرداخته شده و در بخش بعدی، تعمیم‌پذیری این یافته‌ها در سطح ملی مورد مطالعه قرار گرفته است. نتایج این پژوهش نشان داده است که گروه‌های مختلف زنان تهرانی، سریال را از زوایای گوناگونی مورد توجه قرار داده‌اند و به همین دلیل نیز خوانش‌های متفاوتی از آن دارند. همچنین داده‌های حاصل از پیمایش ملی نیز با نتایج گروه‌های متمرکز همبستگی قابل توجهی داشته‌اند.

روش پژوهش

پرسشنامه‌ها و مقیاس‌ها از متداول‌ترین ابزارهایی هستند که در حوزه روش‌های کمی مانند روش پیمایشی، به منظور سنجش نگرش‌ها یا سازه‌ها به کار می‌روند. ساخت یک پرسشنامه نگرش سنج یا مقیاس بر اساس چارچوبی نظری صورت می‌گیرد که پژوهشگر برای پژوهش خود اختیار کرده است؛ به عبارت دیگر، چارچوب نظری مشخص می‌کند که چه پرسش یا گویه‌ای در پرسشنامه گنجانده شود. در واقع، نقش هر پرسش یا گویه، در سنجش نگرش یا سازه «از پیش» تعیین شده است و روایی وسیله سنجش به حضور تمام این پرسش‌ها یا گویه‌ها وابسته است.

محدود شدن به چارچوب نظری، به خودی خود و مادام که پژوهشگر مایل باشد، سنجش را از دیدگاه چارچوب نظری صورت دهد، نقص قلمداد نمی‌شود. اما هنگامی که صحبت از شناسایی «ذهنیت» افراد نسبت به موضوع خاصی است، نمی‌توان چارچوب نظری مشخصی را بر وسیله سنجش تحمیل کرد؛ زیرا در این صورت، آنچه به کمک چنین وسیله‌ای سنجیده می‌شود، همان چیزی خواهد بود که چارچوب نظری مشخص کرده است، نه ذهنیت «رها»ی افراد نسبت به موضوع تحت بررسی. از همین روست که مصاحبه‌های باز (و در واقع رویکرد کیفی) برای بررسی ذهنیت‌ها بر پرسشنامه‌های ساختارمند برتری دارند. روش کیو^(۱) روشی برای شناسایی ذهنیت‌هاست که با رویکرد کیفی، از نظام‌مندی روش‌های کمی نیز بهره می‌برد. این روش عموماً فارغ از چارچوب‌های نظری و تعاریف مفهومی، تنها در صدد شناسایی ذهنیت افراد درباره موضوع است. روش کیو ضمن برخورداری از ویژگی‌های روش کیفی، دارای رویکرد کمی نیز هست و از آمار بیشترین بهره را می‌برد. خاستگاه روش شناسی کیو را باید در منظری سازه‌گرا جستجو کرد. روش شناسی کیو با پذیرش این امر که انسان‌ها براساس تصاویری که از واقعیت دارند، عمل می‌کنند نه بر اساس خود واقعیت، سازه‌گرایی معرفت‌شناسانه را برگزیده است. این نوع نگاه، به رویکرد شناختی نزدیک است؛ رویکردی که معتقد است رفتارها باید از طریق پردازش اطلاعاتی برگرفته از محرک‌ها بررسی شود نه خود محرک‌ها (براون^۱، ۱۹۹۶، صص ۵۶۷-۵۶۱). به طور معمول، روش کیو را پیوند بین روش‌های کیفی و کمی می‌دانند، زیرا از یک سو، انتخاب

1. Brown

مشارکت‌کنندگان از طریق روش‌های نمونه‌گیری احتمالی صورت نمی‌گیرد بلکه نمونه افراد به طور هدفمند و با اندازه‌ای کوچک انتخاب می‌شود که آن را به روش کیفی نزدیک می‌سازد و از سوی دیگر، یافته‌ها از طریق تحلیل عاملی و به صورت کاملاً کمی به دست می‌آیند. همچنین به دلیل شیوه گردآوری داده‌ها (مرتب‌سازی) عمیق‌تر می‌توان از ذهنیت مشارکت‌کنندگان آگاه شد (می‌کات^۱ و مورهاوس^۲، ۱۹۹۴).

تفاوت اصلی روش کیو با سایر روش‌های تحقیق در علوم اجتماعی این است که در روش‌شناسی کیو، به جای متغیرها، افراد تحلیل می‌شوند (براون، ۱۹۹۶، صص ۵۶۲). در مطالعه کیو، تعداد زیادی سؤال از تعداد کمی پاسخگو پرسیده می‌شود. در واقع مطالعات کمی بیش از همه بر توزیع‌ها تأکید دارند ولی مطالعات کیو بر سؤال‌ها متمرکز می‌شوند. بنابراین، مفهوم تعمیم‌پذیری در مطالعه کیو کاملاً متفاوت است، زیرا این مطالعه تنها در پی آن است که الگوهای ذهنی مختلف را کشف کند و برای کشف یک الگو، وجود تنها یک فرد با آن الگوی خاص کافی است. هر چند که در تجزیه و تحلیل داده‌های این روش از آزمون‌های آماری پیشرفته مانند تحلیل عامل استفاده می‌شود. (خوشگویان‌فرد، ۱۳۸۶). در این نوع از تحقیق، دسته‌بندی دیدگاه‌ها و رویکردهای متفاوت مشارکت‌کنندگان امکان‌پذیر می‌شود. در این خصوص، براون و همکاران (۲۰۰۸) معتقدند که دسته‌بندی دیدگاه‌ها در روش کیو، طبقه‌بندی تصورات و قضاوت‌های خود مرجع و تلقی‌های افراد است.

در این زمینه در تحقیقات کمی‌ای که درباره سریال کلاه پهلوی انجام گرفت، دیدگاه‌های بینندگان در خصوص نحوه تماشای سریال، میزان رضایت بینندگان از سریال، دلایل تماشای سریال، میزان توفیق سریال در زمینه‌های مختلف و نقاط قوت و ضعف سریال پرسیده شد، اما در این سؤالات، ادراکات و عقاید بینندگان درباره این سریال مورد بررسی قرار نگرفت.

نمونه در روش کیو

در مطالعات کمی، جامعه‌ای وجود دارد که نتایج مطالعه در آن سطح به کار می‌روند و

دارای نمونه‌ای است که با روش تصادفی انتخاب می‌شود و عموماً معرف آن جامعه است. روش کیو فاقد چنین جامعه و نمونه‌ای است؛ به طور معمول، پژوهشگر، نمونه افراد را از میان کسانی انتخاب می‌کند که یا ارتباط خاصی با موضوع تحقیق دارند و یا دارای عقاید ویژه‌ای هستند (کور^۱، ۲۰۰۱، صص ۲۹۷-۲۹۳).

کی ول^۲ (۱۹۹۶) اظهار می‌کند؛ در مطالعه‌ای که با دقت هدایت شده است و در آن انتخاب نمونه به صورت تکاملی و تعاقبی بوده است، می‌توان با حدود ۱۰ شرکت‌کننده به نقطه اشباع رسید.

مک‌کئون^۳ و توماس^۴ (۱۹۸۸) نیز بیان می‌کنند در صورتی که هدف از مصاحبه، اکتشاف و توصیف عقاید و نگرش‌های مصاحبه‌شوندگان باشد، با توجه به زمان و منابع قابل دسترس، تعداد (۱۰±۱۵) نمونه برای انجام مصاحبه کافی خواهد بود.

همچنین بروس^۵ (۲۰۰۶) معتقد است که در روش‌شناسی کیو، برای انتخاب مشارکت‌کنندگان، تعداد مشخصی تعریف نمی‌شود و بررسی‌ها و مطالعات انجام شده، تعداد نمونه مشارکت‌کنندگان را متفاوت نشان می‌دهد. مانند داشتن نمونه مشارکت‌کنندگان از ۲۱ مرتب‌کننده، ۳۰ مرتب‌کننده و ۴۰ مرتب‌کننده یا بیشتر. همچنین کمتر از ۴۰ نفر نیز ممکن است برای برخی اهداف خاص کفایت کند. انتخاب این افراد به منظور دستیابی به نظرهای مختلف نسبت به یک موضوع است، بنابراین انتخاب افراد باید به گونه‌ای صورت پذیرد که پاسخ‌ها، نظرها و عقاید متنوع و مختلفی از فضای گفتمان را در بر گیرد.

مراحل اجرای روش پژوهش کیو

۱. گردآوری فضای گفتمان
۲. انتخاب یک نمونه معرف از فضای گفتمان (دسته کیو)
۳. انتخاب مشارکت‌کنندگان
۴. مرتب‌سازی کارت‌های دسته بر روی طیف
۵. تحلیل آماری داده‌ها

1. Corr 2. Kvale 3. Mckeown
4. Thomas 5. Boros

برای بررسی ذهنیت‌های افراد درباره سریال «کلاه پهلوی» مراحل زیر انجام شده است:

۱. گردآوری فضای گفتمان درباره سریال «کلاه پهلوی»

فضای گفتمان، مجموعه نظرها، عقاید و باورهایی است که در ارتباط با موضوع پژوهش در میان افراد وجود دارد (ون اکسل^۱ و دوگراف^۲، ۲۰۰۵). فضای گفتمان درباره سریال «کلاه پهلوی» به شیوه‌های زیر گردآوری شده است:

- مصاحبه با تعدادی از بینندگان درباره سریال «کلاه پهلوی»
 - تنظیم پرسشنامه‌ای با چهار سؤال باز درباره سریال «کلاه پهلوی»
- در این پرسشنامه از بینندگان خواسته شده است تا نقاط قوت و ضعف سریال و مهم‌ترین پیام آن را بیان کنند.
- جستجوی نظرات موجود پیرامون سریال کلاه پهلوی در فضای اینترنت
 - جستجوی نظرات منتقدان و بینندگان در باره سریال کلاه پهلوی در مطبوعات

۲. تلفیق دیدگاه‌ها و نظرات جمع‌آوری شده درباره سریال «کلاه پهلوی»

در این مرحله، نمونه معرف انتخاب می‌شود. در نمونه معرف، عبارت‌ها باید به گونه‌ای انتخاب شوند که هر یک وجهی از موضوع تحت بررسی را نمایان سازند. تشخیص شناسایی عبارت‌های نمونه در روش کیو بسیار مهم است. طبق مطالعات صورت گرفته، برای نمونه معرف، تعداد مختلفی بیان شده است. مک‌کئون و توماس (۱۹۸۸) تعدادی بین ۳۰ تا ۱۰۰ عبارت را برای نمونه کیو پیشنهاد کرده‌اند.

دانر^۳ (۲۰۰۱) معتقد است، تعداد مناسب عبارات برای آنکه یافته‌ها دارای اعتبار آماری باشند، بین ۲۰ تا ۶۰ عبارت است. براون و همکاران (۲۰۰۸) نیز نمونه انتخاب شده‌ای را که تنوع آن بین ۳۰ تا ۶۰ نوع طرز تلقی و دیدگاه است، برای اظهار نظر مشارکت‌کنندگان توصیه می‌کنند.

با مجموعه اقدامات انجام شده در مرحله اول، ۱۰۰ عبارت (حاوی نظرات مثبت و منفی) درباره سریال کلاه پهلوی گردآوری شد و سپس عبارت‌های گردآوری شده، مورد بررسی قرار گرفتند و نظرات مشابه و نیز نظراتی که ارتباط کمتری با موضوع

1. Van Exel

2. DeGraaf

3. Donner

تحقیق داشتند کنار گذاشته شدند. در نتیجه ۵۶ عبارت انتخاب شد و در اختیار سه کارشناس^(۲) قرار گرفت تا آنها را از نظر تشابه موضوعی و وجود کلمه‌های مبهم مورد بررسی قرار دهند، در پایان ۴۳ عبارت انتخاب شدند.

۳. گردآوری دیدگاه‌ها و نظرهای شرکت‌کنندگان در پژوهش

در این مرحله، ۴۳ عبارت گردآوری شده از مرحله دوم، بر روی کارت‌های کوچک مستطیل مانندی درج و پس از آماده‌سازی، در اختیار ۶۰ نفر از بینندگان سریال «کلاه پهلوی» قرار داده شد^(۳). توزیع عبارت‌ها در نمودار کیو به دو شکل اختیاری یا اجباری بر روی طیف مورد نظر صورت می‌گیرد که در این پژوهش، از توزیع اجباری برای مرتب‌سازی و توزیع عبارت‌ها استفاده شده است. به این ترتیب، به هر کدام از شرکت‌کنندگان در تحقیق یک نمودار مدرج (موسوم به نمودار کیو) ارائه و از آنان خواسته شد جایگاه هر عبارت را بر اساس میزان موافقت یا مخالفت با آنها در نمودار کیو مشخص کنند. برای این منظور، راهنمایی در اختیار آنها قرار گرفت تا بر اساس آن، به راحتی بتوانند این عمل را انجام دهند. در این راهنما، از شرکت‌کنندگان خواسته شد ابتدا تک تک جملات را بخوانند و آنها را به سه دسته تقسیم کنند. در دسته اول ۱۹ عبارتی را که با آنها موافق هستند و در دسته دوم ۱۹ عبارتی را که با آنها مخالف هستند، قرار دهند. در دسته سوم نیز ۵ عبارت که نه با آنها موافق و نه با آنها مخالف هستند، قرار گیرند.

در مرحله بعد باید ۱۹ عبارتی را که با آنها موافق بودند، بر اساس شدت موافقت از +۵ تا +۱ مرتب می‌کردند؛ به گونه‌ای که ابتدا شماره ۳ عبارتی را که با آنها بیشترین میزان موافقت را داشتند در خانه‌های بالای +۵ نمودار ثبت می‌کردند و سپس شماره‌های ۱۶ عبارت باقیمانده را بر اساس شدت موافقت در خانه‌های بالای +۴ تا +۱ نمودار قرار می‌دادند؛ به گونه‌ای که در هر خانه ۴ عبارت ثبت شود. همین عمل را باید برای ۱۹ عبارتی هم که با آنها مخالف بودند، انجام می‌دادند. در مرحله بعدی باید شماره ۵ عبارتی را که با آنها نه موافق و نه مخالف بودند، بر روی یکی از خانه‌های بالای عدد صفر ثبت می‌کردند.

در مجموع ۲۴ پاسخگو نمودارها را تکمیل کردند، ویژگی‌های جمعیت‌شناختی این افراد به شرح جدول ۱ است:

جدول ۱- ویژگی‌های جمعیت شناختی ۲۴ بیننده سریال «کلاه پهلوی»

وضعیت تأهل		تحصیلات				سن					جنس	
متاهل	مجرد	عالی	فوق دیپلم و لیسانس	دیپلم	زیر دیپلم	۵۰ سال و بالاتر	۴۰-۴۹	۳۰-۳۹	۱۹-۲۹	۱۲-۱۸	زن	مرد
۱۴	۱۰	۱۱	۴	۵	۴	۱	۸	۶	۷	۲	۱۱	۱۳

پس از گردآوری نمودارها، نتایج در جدولی مشابه جدول ۲ جمع‌آوری شد. با مشاهده این جدول که ۲۴ ستون (تعداد مشارکت‌کننده‌ها) و ۴۳ سطر (تعداد عبارت‌ها) دارد، می‌توان دریافت که مشارکت‌کننده ۲ با عبارت ۳ و ۴۳ بسیار مخالف و با عبارت ۱ بسیار موافق است. نسبت به عبارت ۲ نیز نظری خنثی دارد یعنی نه با آن موافق است و نه مخالف.

جدول ۲- ماتریس داده‌ها برای عبارت ۴۳ و ۲۴ مشارکت‌کننده

عبارت	مشارکت‌کننده			
	۲۴	...	۲	۱
۱	+	+	۳	۰
۲	+	+	۰	۳
۳	-۴	+	-۵	۰
۴	-۴	+	-۴	-۱
+	+	+	+	+
۴۳	۰	+	-۵	-۲

۴. تجزیه و تحلیل داده‌ها با روش تحلیل عاملی

تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش در روش کیو از طریق تحلیل عاملی و تفسیر عامل‌های استخراج شده و میزان ارتباط آنها با یکدیگر، درجه پیوستگی متغیرهای وابسته (دیدگاه‌ها) و متغیرهای غیروابسته (افراد) و پراکندگی نظرها صورت می‌گیرد؛ به گونه‌ای که در نهایت، افرادی که درباره موضوع، نظرهای مشابه و مشترک دارند، در یک گروه دسته‌بندی یا به عنوان یک عامل (ذهنیت) در ستون جدول مشخص می‌شوند. اساسی‌ترین معیار برای مهم تلقی کردن عامل‌ها (ذهنیت‌ها) که هدف مطالعه کیو نیز هست، تفسیرپذیر بودن آنهاست. بنابراین نوع انتخاب عبارت‌های نمونه کیو از سوی مشارکت‌کنندگان در پژوهش و سپس نحوه مرتب‌سازی و جایگذاری آن عبارت‌ها در نمودار کیو، تعیین‌کننده معنا و تفسیری است که پژوهشگر به آن گروه اختصاص می‌دهد. آنچه می‌تواند درباره روش کیو مطرح شود، جامعیت عبارت‌های نمونه کیو است؛ یعنی آیا عبارت‌های گردآوری شده از چنان جامعیت و وسعتی برخوردار هستند که بتوانند ذهنیت‌های مختلف را نمایان کنند. با توجه به تغییراتی که در مراحل ابتدایی بر روی عبارت‌ها صورت گرفت، مانند روشن و واضح ساختن و رفع ابهام عبارت‌ها و همچنین حذف عبارت‌های مشابه و تکراری، به منظور حصول اطمینان از روایی عبارت‌ها، نظر کارشناسان پرسیده شد. در این مرحله، بعد از گردآوری نمودارهای کیو، داده‌های به دست آمده وارد رایانه شد تا با روش «تحلیل عاملی» مورد تجزیه و تحلیل آماری قرار گیرند. اجرای تحلیل عاملی با چرخش واریماکس^۱ منجر به استخراج سه عامل (ذهنیت) شد که در مجموع ۵۲ درصد از واریانس کل را تبیین می‌کردند. گفتنی است تعداد مشارکت‌کنندگان متعلق به هر عامل (ذهنیت) به ترتیب ۹، ۱۰ و ۵ نفر بودند. آرایه‌های عاملی مربوط به هر عامل (ذهنیت) در جدول ۳ نمایش داده شده است.

جدول ۳- آرایه‌های عاملی حاصل از مرتب‌سازی ۴۳ عبارت از سوی ۲۴

مشارکت‌کننده

ردیف	عبارت‌ها	ذهنیت‌ها	یک	دو	سه
۱	سریال کلاه پهلوی به خوبی توانسته روند ورود غربگرایی به ایران را روایت کند.		۳	۱	۴
۲	سریال کلاه پهلوی جشنواره مُد لباس است.		۰	-۲	۴
۳	کلاه پهلوی سریالی صرفاً سیاسی است.		-۳	-۳	۱
۴	سریال کلاه پهلوی بی‌محتواست.		-۲	-۴	-۵
۵	با تماشای این سریال احساس می‌کنم دارم فقط شعار گوش می‌دهم.		-۵	۲	-۱
۶	اگر هدف سریال دفاع از حجاب است پس چرا چیزی از خوشی زندگی انسان‌های مؤمن نشان نمی‌دهد.		۰	-۱	-۳
۷	موضوع سریال کلاه پهلوی تکراری است.		-۳	-۱	-۳
۸	تماشای سریال کلاه پهلوی وقت تلف کردن است.		-۳	-۳	-۴
۹	با تماشای این سریال احساس می‌کنم طرفداران غربگرایی عاقلانه حرف می‌زنند.		-۱	-۴	-۱
۱۰	سریال کلاه پهلوی بی‌عفتی و بی‌حجابی را ترویج می‌دهد.		۰	-۵	-۳
۱۱	فضای داستان واقعی و باورپذیر نیست و همه چیز مصنوعی به نظر می‌رسد.		-۴	۰	-۱
۱۲	احساس می‌کنم زنان با تماشای سریال کلاه پهلوی، بیش از پیش به حجابشان اهمیت می‌دهند.		۴	-۱	۰
۱۳	با تماشای این سریال احساس می‌کنم انسان‌های مؤمن، انعطاف‌ناپذیر و عصبانی هستند.		-۲	-۴	۰

ادامه جدول ۳

ردیف	عبارت‌ها	ذهنیت‌ها	یک	دو	سه
۱۴	موسیقی سریال زیباست.		۰	۳	۳
۱۵	سریال کلاه پهلوی در روایت وقایع و رویدادهای تاریخی صداقت دارد.		-۱	۵	۲
۱۶	ریتم کُند سریال کلاه پهلوی باعث بی‌حوصلگی مخاطب می‌شود.		-۴	۳	۱
۱۷	سریال کلاه پهلوی مردان ایرانی را چشمچران و هوسباز نشان می‌دهد.		۳	-۲	-۲
۱۸	سریال کلاه پهلوی جذاب و پرکشش است.		۵	-۳	۳
۱۹	در سریال کلاه پهلوی شخصیت‌هایی از دوران پهلوی به نمایش گذاشته شده‌اند که به نظر می‌رسد منطقی و دلسوز ایران هستند.		-۱	-۳	۳
۲۰	سریال کلاه پهلوی هیچ پیام مشخصی ندارد.		۱	-۵	-۲
۲۱	با تماشای سریال کلاه پهلوی احساس می‌کنم که دوران پهلوی، دورانی طلایی بوده و اقدامات مثبت زیادی در آن دوره انجام شده است.		-۲	-۲	-۲
۲۲	زمان پخش سریال نامناسب است.		۴	-۲	-۵
۲۳	سریال کلاه پهلوی کش‌دار و خسته‌کننده است.		-۳	۰	-۴
۲۴	داستان کلاه پهلوی به گونه‌ای نیست که بیننده را علاقه‌مند به تماشای قسمت‌های بعد کند.		-۴	۱	۰
۲۵	جوانان امروزی دلایل مطرح شده در این سریال را برای دفاع از حجاب نمی‌پذیرند.		-۴	۴	۱
۲۶	کلاه پهلوی جزء سریال‌هایی است که بیننده را به فکر و تأمل وامی‌دارد.		۳	۳	-۴

ادامه جدول ۳

ردیف	ذهنیت‌ها		سه
	یک	دو	
۲۷	۰	۵	۰
۲۸	۲	۲	-۱
۲۹	۲	۲	۴
۳۰	۵	۱	-۲
۳۱	۱	-۴	۵
۳۲	۳	۳	۱
۳۳	-۲	۴	۲
۳۴	۱	۵	۲
۳۵	۲	-۱	۰
۳۶	۲	۴	۳

ادامه جدول ۳

ردیف	عبارت‌ها	ذهنیت‌ها	یک	دو	سه
۳۷	با تماشای سریال کلاه پهلوی می‌فهمم که غربی‌ها برای رسیدن به اهداف خود از مردم ساده شروع می‌کنند.		۱	۴	-۵
۳۸	با وجود صرف زمان و هزینه زیاد برای ساخت سریال کلاه پهلوی، این سریال جذابیت‌های لازم را برای تماشا ندارد.		-۵	۱	-۳
۳۹	با تماشای سریال کلاه پهلوی می‌فهمم که نباید اجازه دهیم دیگران به جای ما تصمیم بگیرند.		۵	۰	۴
۴۰	سریال کلاه پهلوی فساد اخلاقی افراد وابسته به رژیم پهلوی را به خوبی نشان می‌دهد.		۴	۲	-۴
۴۱	با تماشای سریال کلاه پهلوی می‌فهمم حجاب زن ایرانی باعث مصونیت اوست.		۴	۰	۲
۴۲	داستان سریال کلاه پهلوی در حد یک سریال ۱۰ تا ۱۵ قسمتی است نه یک سریال ۵۳ قسمتی		-۵	۰	۵
۴۳	موضوع حجاب دغدغه جامعه امروز نیست.		-۱	-۵	۵

۵. توصیف داده‌ها

تیپ‌شناسی پاسخگویان در ذهنیت‌های مورد بررسی

تیپ‌شناسی پاسخگویان بر اساس پاسخ‌های آنان، بیانگر سه تیپ اصلی است که از آن با نام ذهنیت‌های ۱، ۲ و ۳ یاد شده است. با تقسیم‌بندی سه ویژگی وضعیت تأهل، سطح تحصیلات و جنسیت در ذهنیت‌های ۱، ۲ و ۳ ملاحظه می‌شود:

ذهنیت اول. بیشتر شامل «مردان»، افراد «متاهل» و سطح تحصیلی «فوق دیپلم، لیسانس و عالی» است.

ذهنیت دوم. بیشتر شامل «زنان»، افراد «مجرد» و با سطح تحصیلی «دیپلم و عالی» است.

ذهنیت سوم. بیشتر شامل افراد «متاهل» و با سطح تحصیلی «زیر دیپلم و دیپلم» است. نسبت حضور زنان و مردان در این عامل تقریباً برابر است.

جدول ۱- تیپ شناسی پاسخگویان در ذهنیت‌های مورد بررسی

عالمی	تحصیلات			وضعیت تأهل		جنس		ذهنیت‌ها (عوامل)
	فوق دیپلم و لیسانس	دیپلم	زیر دیپلم	مجرد	متاهل	زن	مرد	
۵	۳	۰	۱	۳	۶	۲	۷	۱
۵	۱	۳	۱	۶	۴	۶	۴	۲
۱	۰	۲	۲	۱	۴	۳	۲	۳

ویژگی‌های ذهنیت اول

ذهنیت اول نماینده عقیده کسانی است که با تماشای سریال این معنی را دریافت می‌کنند که به کشورهای دیگر نباید اجازه داد به جای ما تصمیم بگیرند (+۵) همچنین از نظر این گروه، تماشای سریال کلاه پهلوی باعث تقویت و مصونیت حجاب زن ایرانی می‌شود (+۴) و بر این باورند که زنان با تماشای این سریال بیش از پیش به حجاب اهمیت می‌دهند (+۴) و معتقدند که مجموع پیام‌های ارائه شده در این سریال درباره حجاب به گونه‌ای است که جوانان می‌پسندند (امتیاز ۴- به عبارت ۲۵)^(۴) در مجموع از نظر این گروه، سریال کلاه پهلوی به خوبی بی‌عفتی و فساد ناشی از کشف

حجاب را در جامعه آن روز نشان می‌دهد (+۵). علاوه بر این، این گروه معتقدند که سریال کلاه پهلوی جذاب و پرکشش (+۵) و دارای ریتم مناسب (امتیاز ۴- به عبارت ۱۶)^(۵) است. جذابیت (امتیاز ۵- به عبارت ۳۸)^(۶) و باورپذیری فضای داستان (امتیاز ۴- به عبارت ۱۱)^(۷) به گونه‌ای است که بینندگان به تماشای قسمت‌های بعدی آن ترغیب می‌شوند (امتیاز ۴- به عبارت ۲۴)^(۸) اما با این حال، این گروه معتقدند که زمان پخش سریال نامناسب است (+۴).

شایان ذکر است این دیدگاه را بیشتر مردان، متأهل‌ها و افراد دارای تحصیلات عالی بیان کرده‌اند و به نظر می‌رسد این تیپ از بینندگان سریال، نه تنها نسبت به محوری‌ترین موضوع سریال (حجاب) نظر مثبت دارند بلکه از نظر داستان‌پردازی هم آن را پسندیده‌اند. همچنین یادآور می‌شود که «حجاب» از منظر «ایجاد مصونیت برای زنان» و «جلوگیری از بی‌عفتی» مورد توجه این گروه از بینندگان قرار گرفته است.

ویژگی‌های ذهنیت دوم

ذهنیت دوم نماینده کسانی است که معتقدند سریال کلاه پهلوی نه تنها باعث آشنایی آنها با وقایع تاریخی دوران رضاخان شده (+۵) بلکه در بیان رویدادها و روایت‌های تاریخی، صداقت داشته است (+۵). از نظر این گروه، این سریال بسیار آموزنده است (+۴)، برخی از جنبه‌های آموزندگی این سریال از نظر این گروه، بیان جنبه‌های غیرمنطقی غربگرایی، بی‌توجهی روشنفکران به دین و تأکید ویژه سریال بر این نکته بوده است که غربی‌ها برای رسیدن به اهداف خود، از مردم عادی استفاده می‌کنند. توجه ویژه این گروه به جنبه‌های محتوایی سریال کلاه پهلوی باعث شده است که آنان با عبارت‌های «این سریال بی محتوا است» (-۴) و «سریال کلاه پهلوی هیچ پیام مشخصی ندارد» (-۵) کاملاً مخالف باشند. عبارت دیگری که این گروه از بینندگان با آن کاملاً مخالف بوده‌اند، عبارت «حجاب دغدغه امروز جامعه نیست» (-۵) بوده است. علاوه بر این، بنا بر نظر این گروه، مناظره فروغ و بلانش اگر چه قدری شعار گونه و غیرواقعی به نظر می‌رسد، اما صلابت زن ایرانی را در دفاع از ارزش‌ها و مقابله با فرهنگ غربی به خوبی نشان می‌دهد (+۵). در مجموع، این گروه مخالف این موضوع هستند که سریال کلاه پهلوی بی‌حجابی را ترویج می‌دهد (-۵) اما با این حال، از نظر

این گروه، نحوه پرداخت سریال به حجاب به گونه‌ای است که جوانان امروزی آن را نمی‌پذیرند (۴+). شایان ذکر است دیدگاه فوق بیشتر از سوی زنان «مجرد» با «تحصیلات عالی» و «دیپلم» ابراز شده است. به نظر می‌رسد این تیپ از بینندگان سریال کلاه پهلوی (زنان مجرد با تحصیلات عالی و دیپلم)، هم به جنبه‌های آموزشی سریال و هم به جنبه‌های محتوایی آن توجه داشته‌اند و موضوع حجاب از منظر ایجاد اقتدار برای زنان برایشان مهم بوده است.

ویژگی‌های ذهنیت سوم

ذهنیت سوم، نماینده کسانی است که در مجموع، دیدگاه انتقادی تری نسبت به سریال کلاه پهلوی دارند. این گروه معتقدند این سریال به موضوع حجاب پرداخته که دغدغه جامعه امروز ما نیست (۵+)، علاوه بر این، عقیده دارند که در این سریال، مردم عادی، عقب‌مانده نشان داده شده‌اند (۵+) و فساد اخلاقی افراد وابسته به رژیم پهلوی به خوبی به نمایش درنیامده است (امتیاز ۴- به عبارت ۴۰)^(۹). همچنین این گروه اظهار کرده‌اند سریال کلاه پهلوی جشنواره مُد لباس است (۴+) و نیز تماشای این سریال، بینندگان را به فکر و تأمل فرو نمی‌برد (امتیاز ۴- به عبارت ۲۶)^(۱۰). اما با این حال، این گروه تماشای سریال کلاه پهلوی را وقت تلف کردن نمی‌دانند (امتیاز ۴- به عبارت ۸)^(۱۱) از دیگر مواردی که بینندگان کاملاً با آن موافقت داشته‌اند این است که داستان سریال در حد یک سریال ۱۰ تا ۱۵ قسمتی است نه یک سریال ۵۳ قسمتی (۵+). با این حال معتقد نیستند که سریال کلاه پهلوی بی‌محتواست (امتیاز ۵- به عبارت ۴)^(۱۲). این گروه به برخی از جنبه‌های مثبت سریال مانند بیان درست جریان غربگرایی (۴+) و تأکید بر جلوگیری از دخالت افراد بیگانه در تصمیم‌گیری‌های داخلی کشور (۴+) و شخصیت‌پردازی مناسب فروغ به عنوان نماد زن مورد نظر اسلام (۴+) نیز اشاره کرده‌اند.

در میان عبارات‌های بررسی شده، ۶ عبارت زیر بیشترین میزان تمایز را در بین ذهنیت‌های مختلف ایجاد کرده‌اند. این عبارات‌ها به شرح زیر هستند:

- سریال کلاه پهلوی جشنواره مُد لباس است.

- جوانان امروزی دلایل مطرح شده در این سریال را برای دفاع از حجاب

نمی‌پذیرند.

- سریال کلاه پهلوی به خوبی بی‌عفتی ناشی از کشف حجاب در جامعه آن روز ایران را به تصویر نمی‌کشد.

- سریال کلاه پهلوی مردم عادی را عقب‌مانده نشان می‌دهد.

- با تماشای سریال کلاه پهلوی احساس می‌کنم روشنفکران، انسان‌های بی‌دینی هستند.

- با تماشای سریال کلاه پهلوی می‌فهمم که غربی‌ها برای رسیدن به اهداف خود از مردم ساده شروع می‌کنند.

- سریال کلاه پهلوی فساد اخلاقی افراد وابسته به رژیم پهلوی را به خوبی نشان می‌دهد.

- داستان سریال کلاه پهلوی در حد یک سریال ۱۰ تا ۱۵ قسمتی است نه یک سریال ۵۳ قسمتی.

بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های پژوهش بیانگر این است که دامنه دیدگاه‌ها و برداشت‌های مشارکت‌کنندگان نسبت به سریال کلاه پهلوی از تفاوت‌ها و مشابهت‌های قابل تأملی برخوردار است. بر اساس نتایج تحلیل عامل، سه ذهنیت متفاوت درباره این سریال وجود دارد.

۱. گروه اول. گروهی هستند که علاوه بر پسندیدن نحوه داستان‌پردازی سریال، معتقدند سریال کلاه پهلوی در پرداختن به حجاب، بویژه از منظر ایجاد مصونیت برای زنان و جلوگیری از بی‌عفتی موفق بوده است. مردان متأهل و با تحصیلات عالی این نظر را بیشتر داشته‌اند.

۲. گروه دوم. گروهی هستند که معتقدند این سریال نه تنها به لحاظ آموزنده بودن (بویژه آگاه‌سازی مخاطبان از وقایع تاریخی) موفق بوده بلکه به خوبی توانسته است به موضوع حجاب، آن هم از منظر نقش آن در ایجاد اقتدار برای زنان، پردازد. زنان مجرد و با تحصیلات عالی و دیپلم بیشتر این نظر را داشته‌اند.

۳. گروه سوم. افرادی هستند که در مجموع، از سریال انتقاد می‌کنند و معتقدند بینندگان با تماشای این سریال، به فکر و تأمل واداشته نمی‌شوند.

در مجموع، هر سه گروه یاد شده، سریال کلاه پهلوی را در برخی از زمینه‌ها موفق دانسته‌اند، از جمله آنکه هر سه گروه اذعان کرده‌اند سریال کلاه پهلوی به خوبی توانسته است روند ورود غربگرایی به ایران را نشان دهد. همچنین توفیق دیگر سریال

از نظر این سه گروه این است که اوضاع بد دوران پهلوی را به خوبی نمایش می‌دهد، چرا که هر سه گروه با عبارت «با تماشای سریال کلاه پهلوی، احساس می‌کنم دوران پهلوی دورانی طلایی بوده و اقدامات مثبت زیادی در آن دوران انجام شده است» مخالف بوده‌اند و میزان مخالفت هر سه گروه، به یک اندازه بوده است. همچنین هر سه دیدگاه شکل گرفته معتقدند که موضوع و محتوای سریال کلاه پهلوی، جدید است و تماشای این سریال وقت تلف کردن نیست.

در پایان شایان ذکر است، نتایج پیش گفته، به دلیل آنکه براساس اندازه‌گیری و مرتب‌سازی تعداد کمی از بینندگان منتخب سریال کلاه پهلوی (۲۴ نفر) از عبارت‌های نمونه کیو به دست آمده است و این تعداد منتخب، معرف کل جامعه نیست، قابلیت تعمیم ندارند. از این رو، برای آگاهی از میزان شیوع دیدگاه‌های یاد شده در جامعه، اجرای پژوهش‌های دیگری لازم به نظر می‌رسد.

پیشنهادها

بدون شک ساخت یک برنامه تلویزیونی نیاز به بستری مناسب برای تولید دارد که می‌توان آن را فرایند تولید نامید. هدف از طراحی این فرایند، تولید کالایی فرهنگی است که با اهداف تعیین شده برای آن مطابقت داشته باشد؛ همچنین ارزشیابی، مجموعه فعالیت‌های نظام‌مندی است که به منظور جمع‌آوری و تجزیه و تحلیل اطلاعات، پیدا کردن ارزش خبری و یا اطلاع از آنکه آیا مسئله خاص مورد ارزشیابی، به هدف مورد نظر خود رسیده است یا نه. طرح‌ریزی می‌شود. در این زمینه، دست‌اندرکاران رسانه‌های جمعی همواره به دنبال این هستند که بدانند اثرات برنامه بر مخاطبان چیست؟ و چه مواردی موجب موفقیت یا شکست یک برنامه تلویزیونی می‌شود یا در مجموع چگونه می‌توان یک برنامه را بهتر کرد. با توجه به موارد یاد شده و نتایج به دست آمده می‌توان گفت که بحث ارزشیابی برنامه‌ها، دارای دامنه‌ای وسیع و گسترده است که می‌تواند قبل از تولید، حین تولید و پس از تولید را در برگیرد. در هر کدام از این مراحل، دانستن نظر، عقاید و سلیقه مخاطبان و بینندگان برنامه مهم است و ضروری است با روش‌های مختلفی دیدگاه‌های بینندگان درباره برنامه‌ها روشن شود. به نظر می‌رسد با استفاده از پژوهش‌های کیفی در انواع مختلف و بویژه با استفاده از روش

کیو به خوبی می‌توان از نظرها و عقاید بینندگان برنامه‌ها آگاه شد و با بهره‌گیری از آنها زمینه‌های ارتقای برنامه‌ها را فراهم آورد. در میان روش‌های مختلف کیفی، روش کیو به دلیل کوچک بودن حجم نمونه مورد بررسی و کم بودن هزینه اجرای تحقیق جایگاه خاصی دارد.

با توجه به اینکه در پژوهش‌های کیفی، یافته‌هایی به دست می‌آیند که با روش‌های کمی کسب نمی‌شوند، ضروری است پیش از پرداختن به پژوهش‌های کمی درباره برنامه‌های رادیو و تلویزیون، با انجام پژوهش‌های کیفی، نظر افراد در گروه‌های مختلف سنی، اجتماعی - اقتصادی و ... درباره برنامه‌ها احصا شود و سپس با استناد به یافته‌های پژوهش‌های کیفی، پژوهش‌های کمی جامع و کاملی درباره برنامه‌ها انجام گیرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. در تقسیم‌بندی کلی، نمونه‌های کیو به دو دسته با ساختار و بی‌ساختار تقسیم می‌شوند، در نمونه با ساختار فرض می‌شود فضای گفتمان دارای ابعادی است که در انتخاب عبارات نمونه کیو به آنها توجه می‌شود، دو الگو در نمونه با ساختار مشاهده می‌شود؛ الگوی قیاسی و الگوی استقرایی. در الگوی قیاسی، بر اساس یک نظریه عبارات طبقه‌بندی می‌شوند اما در الگوی استقرایی، نظریه‌ای استفاده نمی‌شود و خود عبارات نحوه طبقه‌بندی را مشخص می‌کنند. در این پژوهش نیز از نظریه‌ای برای عبارات استفاده نشده است. از این رو، در مقاله حاضر بخش چارچوب نظری وجود ندارد.

۲. کارشناس آمار (۱ نفر)، کارشناس ارتباطات (۱ نفر) و کارشناس سنجش و اندازه‌گیری (۱ نفر).

۳. برای دستیابی به بینندگان سریال کلاه پهلوی از افرادی که بیننده این سریال بودند، پرسیده شد: «آیا حاضرید در پژوهشی که قرار است درباره این سریال انجام شود شرکت کنید؟» ابتدا ۶۰ نفر از افراد اعلام آمادگی کردند، اما در نهایت، ۲۴ نفر حاضر به همکاری در پژوهش کیو شدند.

۴. جوانان امروزی دلایل مطرح شده در این سریال را برای دفاع از حجاب نمی‌پذیرند.

۵. ریتم کند سریال کلاه پهلوی باعث بی‌حوصلگی مخاطب می‌شود.

۶. با وجود صرف زمان و هزینه زیاد برای ساخت سریال کلاه پهلوی، این سریال جذابیت‌های لازم را برای تماشا ندارد.
۷. فضای داستان واقعی و باورپذیر نیست و همه چیز مصنوعی به نظر می‌رسد.
۸. داستان کلاه پهلوی به گونه‌ای نیست که بیننده را علاقه‌مند به تماشای قسمت‌های بعد کند.
۹. سریال کلاه پهلوی فساد اخلاقی افراد وابسته به رژیم پهلوی را به خوبی نمایش می‌دهد.
۱۰. کلاه پهلوی از سریال‌هایی است که بیننده را به فکر و تأمل وامی‌دارد.
۱۱. تماشای سریال کلاه پهلوی، وقت تلف کردن است.
۱۲. سریال کلاه پهلوی بی‌محتواست.

منابع

- حسینی، مریم. (۱۳۹۲). پژوهش‌های گروه متمرکز سریال «کلاه پهلوی». تهران: مرکز تحقیقات صداوسیما.
- خضریان، عاطفه. (۱۳۹۲). نظرسنجی اینترنتی درباره سریال «کلاه پهلوی». تهران: مرکز تحقیقات صداوسیما.
- خوشگویان‌فرد، علیرضا. (۱۳۸۶). روش‌شناسی کیو. تهران: مرکز تحقیقات صداوسیما.
- نورهاشمی، میترا. (۱۳۹۱). نظرسنجی تلفنی درباره سریال «کلاه پهلوی». تهران: مرکز تحقیقات صداوسیما.
- Boros, S. (2006). **Q-methodology: Applications and Implications**: Invited Lecture at the Research Colloquium of the Department of Organizational Studies, Tilburg University.
- Brown, S. (1996). **Q Methodology and Qualitative Research, Qualitative Health Research**, Vol. 6, No. 4.
- Brown, S.; During, D. & Selden, S. (2008). **Q Methodology**: Chapter 37, (in C.Miller and K. Yengleds), Hand book of Research News in Public Policy.

- Corr, S. (2001). An Introduction to Q Methodology, a Research Technique, **British Journal of Occupational Therapy**, Vol. 64, No. 6.
- Donner, J. (2001). Using Q-sort in Participatory Processes: An Introduction to the Methodology, **Social Development Paper**, Vol. 36, No. 4, pp. 24-49.
- Kvale, S. (1996). **Interviews: An Introduction to Qualitative Research Interviewing**, New York, McGraw-Hill.
- Maykut, P. & Morehouse, R. (1994). **Beginning Qualitative Research: A Philosophic and Practical Guide**, London: The Falmer Press.
- McKeown, B.F. & Thomas, D. (1988). **Q Methodology**, Sage Publication, Inc.
- Van Exel, j. & DeGraaf, G. (2005). **Q Methodology: A Sneak Preview**, Available at: <http://www.jobvanexel.nl>.

